

ŻYCIE I TWÓRCZOŚĆ LEO LIPSKIEGO (LIPSCHÜTZA) – KALENDARIUM BIOBIBLIOGRAFICZNE¹

Antoni ZAJĄC (Uniwersytet Warszawski)

ORCID: 0000-0002-8430-5455

1917

10 lipca – w Zurychu na świat przychodzi Leo Lipschütz², syn Samuela Lipschütza, właściciela składu towarów tekstylnych z Krakowa (ur. 1887³, data śmierci nie-

¹ Praca naukowa finansowana ze środków budżetowych na naukę w latach 2019–2023 jako projekt badawczy w ramach programu „Diamantowy Grant”.

² Pisarz nie zdecydował się nigdy na formalną zmianę nazwiska, a forma „Lipski”, choć występuje przeważnie jako pseudonim literacki, bywa w korespondencji stosowana naprzemiennie (w podpisach czy adresach) z „Lipschützem”. Z tego powodu trudno o wyznaczenie momentu, w którym „Lipschütz” stawałby się „Lipskim”. By jednak podkreślić tożsamościową nieciągłość, w tym opracowaniu zmiana następuje w roku 1952, z którego pochodzi najpewniej cytowany poniżej list do Michała Chmielowca oraz w którym londyńskie „Wiadomości” publikują fragmenty *Niespokojnych* podpisane „Leon Lipski”. Kalendarium zostało przygotowane przede wszystkim na podstawie publikacji, dokumentów i materiałów wymienionych w części „Najważniejsze źródła”; źródła dodatkowe wymienione są w przypisach. W cytatach z korespondencji wszystkie wyróżnienia oryginalne oznaczono drukiem rozstrzelonym. Za udostępnienie wyników kwerend archiwalnych serdecznie dziękuję Piotrowi Sadzikowi (materiały z Archiwum Instytutu Literackiego „Kultura” w Maisons-Laffitte) oraz Oldze Osińskiej (materiały z Archiwum Emigracji, korespondencja Leo Lipskiego z Józefem Wittlinem ze zbiorów Harvard University Library).

³ Zob.: <https://www.ics.uci.edu/~dan/genealogy/Krakov/Families/Fischlowicz.html> (dostęp: 29 kwietnia 2022).

znana, prawdopodobnie 1939 lub 1940), oraz pochodzącej z Wiednia Toni Österer (1891⁴–1938⁵).

1921

Przeprowadzka Lipschützów do Krakowa⁶. Rodzina zamieszkuje przy ulicy Dietla 53⁷.

1922

6 listopada na świat przychodzi brat Leo, Szlomo (Stanisław) Lipschütz.

1929

Lipschütz dołącza do III klasy Gimnazjum nr VII im. Adama Mickiewicza w Krakowie, gdzie będzie uczęszczał aż do roku szkolnego 1932/1933 (wcześniej był uczniem ewangelickiej szkoły elementarnej). W tym czasie jego przyjaciółmi są m.in. Jerzy Weisslitz (później znany jako Jerzy Berent) i Fryderyk Mantel.

1932

Warszawskie pismo literackie „Kuźnia Młodych” (nr 13) publikuje debiutancki utwór Lipschütza – opowiadanie *Opowieść o małym Kurcie*. Utwór ten nadesłał najpewniej na rozpisany kilka miesięcy wcześniej (w numerze 9–10) przez redakcję „Kuźni...” konkurs „z tematem dowolnym”, w którym przysły pisarz – wówczas szóstklasista – został wyróżniony.

1933

Lipschütz bierze udział w kolejnych konkursach literackich „Kuźni Młodych” – zajmuje II miejsce w konkursie, którego temat brzmiał „Nasza buda” (nr 2), i I miejsce w konkursie poświęconym tematowi „Nasz dom” (nr 3; oba nagrodzone teksty nie zostały opublikowane). W kolejnych miesiącach pismo ogłasza dwa inne jego opowiadania – *Apollo* i *Legenda o Czarnej...* (odpowiednio – nr 7 i nr 18). Na początku roku (od drugiego semestru) Lipschütz zostaje uczniem klasy VII humanistycznego Gimnazjum nr II im. Świętego Jacka w Krakowie.

⁴ Tamże.

⁵ Archiwum Narodowe w Krakowie (dalej: ANK), Izraelicki Okręg Metrykalny w Krakowie, Księga zgonów z 1938 roku, 29/1472/690, akt nr 420, s. 63.

⁶ ANK, Spis ludności Miasta Krakowa na rok 1921, dział VIII, t. 13, s. 583–584, lp. 2866, zespół 29/90, <https://www.szukajwarchiwach.gov.pl/skan/-/skan/5fc6e9a9ac6102cf372ff9871de831acbd6e216740ad642908997fcbef45e3f> (dostęp: 4 listopada 2022). Spis odbył się 30 września 1921 r.

⁷ Zob.: *Skorowidz Rzeczypospolitej Polskiej i Księga Adresowa Miasta Krakowa*, Kraków 1926, s. 337 oraz *Książka adresowa członków związku żyd[owskich] stowarzyszeń humanitarnych B'nei B'rith w Rzeczypospolitej Polskiej w Krakowie*, Kraków 1932, s. 44. Jerzy Berent pisze: „Jedną z ofiar tyfusu stał się Leo Lipski, mój przyjaciel z dzieciństwa i sąsiad z domu kiedyś przechodniego od ul. Dietla (gdzie on się urodził) do Miodowej (gdzie ja się urodziłem)”; J. Berent, *Piechotą z Krakowa. Sam o sobie*, Kraków 1997, s. 47.

1935

Lipschütz zdaje maturę i kończy naukę w klasie VIII b Gimnazjum im. Świętego Janka. W klasie VII tej szkoły uczyli się wówczas jego przyjaciele: Adam Weinsberg (po wojnie znany językoznawca, pracujący na Uniwersytecie Warszawskim), Jakub Weissman (pierwowzór postaci Janka z *Niespokojnych*, utalentowany pianista, zamordowany we Lwowie w 1942 r.) i Roman Haubenstock-Ramati (po wojnie wybitny kompozytor i muzykolog).

W październiku Lipschütz zostaje studentem na Wydziale Filozoficznym Uniwersytetu Jagiellońskiego⁸, gdzie uczestniczy w zajęciach z filozofii, pedagogiki i psychologii.

W „Naszym Wyrazie” ukazują się: pięć egotyków (*Pociąg, Mus, W nocy, Nieuchronna poza, Ja na prowincji*; nr 1 – Lipschütz figuruje tam jako członek Zrzeszenia Najmłodszej Literatury), dwa opowiadania: *Noga i Śmierć* (nr 2), a także recenzje muzyczne: *Józef Hofman* (nr 1), *Annie Fischer i Filharmonia krakowska* (nr 2). Dwie krótkie prozy publikuje również pismo „Szkolne Czasy” – *Koncert* (nr 2) i opowiadanie bez tytułu nadesłane na konkurs, którego tematem był „Kryzys” (nr 3–4).

1936

W „Naszym Wyrazie” ukazują się łącznie aż 11 tekstów Lipschütza. To sześć recenzji muzycznych: *Sezon muzyczny [1], [2]* (nr 2, 3), *Imre Ungar, Aleksander Kipnis* (nr 5), *Pierwszy wieczór muzyczny uczniów prof. J. Hofmana i Bronisław Huberman* (nr 6); dwa eseje: *Wędrowka* (nr 1) o prozie Tomasza Manna oraz *O Weiningerze i Krzywickiej* (nr 3); dwie prozy: *Jola, czyli grzebanie w przeszłości* (nr 2) oraz *Muzyk i dziewczyna* (nr 4), a także jedyny w całej twórczości pisarza wiersz, *O pękniętej bańce* (nr 5). Ten ostatni tekst opublikowano w kolumnie prezentującej twórczość autorów z grupy literackiej „Wektory” (obok np. utworu przyjaciela Lipschütza z tego czasu, Jerzego Kamila Weintrauba⁹).

⁸ Zob.: M. Kulczykowski, *Żydzi – studenci Uniwersytetu Jagiellońskiego w Drugiej Rzeczypospolitej*, Kraków 2004, s. 610.

⁹ Ta efemeryczna formacja pozostawiła po sobie niewielki dorobek, a poza publikacjami w „Naszym Wyrazie” można odnaleźć na jej temat jedynie nieliczne, aczkolwiek cenne wzmianki. We wspomnieniach Władysława Bodnickiego, czyli redaktora naczelnego „Naszego Wyrazu” od marca 1937 r., czytamy, że grupa „młodych pisarzy warszawskich «Wektory» (należeli tam: Jerzy Kamil Weintraub, Aleksander Messing, Tadeusz Zelenay, Erwin Axer, Piotr Kożuch, Julian Rogoziński, Zbigniew Bieńkowski, Sydor Rey)” proponowała mu współpracę przy redagowaniu pisma; zob.: W. Bodnicki, *Po obu brzegach Wisły*, [w:] *Kopiec wspomnień*, wyd. 2, Kraków 1964, s. 362. Z kolei Zdzisław Nardelli, charakteryzując środowisko krakowskiej Kawiarni Plastyków, stwierdza, że „własny zespół tworzyła krakowska grupa «Wektory» z Leonem Lipszycem”; Z. Nardelli, *Kawiarnia plastyków*, [w:] *Cyganeria i polityka. Wspomnienia krakowskie 1919-1939*, Warszawa 1964, s. 374. O ile zatem Bodnicki identyfikuje „Wektory” jako grupę pisarzy ze stolicy i pomija Lipschütza, o tyle dla Nardellego jest to autor kluczowy dla tej formacji, związanej jego zdaniem z Krakowem. Tej sprzeczności nie pomagają rozstrzygnąć rozpoznania Ireny Sochy, która opisuje „Nasz Wyraz” jako „czasopismo tworzone przez młodych pisarzy warszawskich (związanych z „Kuznią Młodych”) i krakowskich (publikujących wcześniej w „Gazecie” i „Szkolnych

Lipschütza publikuje również grudniowa „Kamena” (nr 4) – ukazuje się tam obszerny fragment złożonego z kilku mniejszych próz (w tym wspomnianej *Joli...*) utworu *O niepokoju i śmierci*.

1937

Dwa teksty Lipschütza pojawiają się w 7. numerze „Naszego Wyrazu” – to recenzja *Próby powrotu*, czyli debiutanckiego tomu poetyckiego Weintrauba, i opowiadanie *Niepokoje księżycowe*.

1938

18 lipca – w szpitalu gminy żydowskiej na Kazimierzu umiera matka Lipschütza. Przyczyną zgonu był zator. Dzień później (na starym cmentarzu żydowskim) odbywa się pogrzeb¹⁰.

W czasopiśmie „Pion” ukazuje się *Śmierć* – to drugie tak zatytułowane opowiadanie Lipschütza (zob.: 1935); tekst podpisano „Leon Liski” (sic!) – trudno dziś rozstrzygnąć, czy była to redakcyjna pomyłka czy też pierwsza świadoma próba pseudonimizacji.

W dziale literackim warszawskiej „Orki na Ugorze” (redagowanym wówczas przez Gustawa Herlinga-Grudzińskiego) pojawia się z kolei fragment opowiadania zatytułowanego *Noc* (nr 3).

W dziale odpowiedzi redakcyjnych lwowskich „Sygnałów” (nr 37) znajduje się adnotacja: „L.L. (Kraków) – artykułu nie umieścimy”.

1939

Ukazuje się pierwszy tom *Wprowadzenia do zagadnień filozoficznych* autorstwa wuja Lipschütza, filozofa Joachima Metallmanna. W przedmowie autor dziękuje „studentowi UJ, p. Leonowi Lipschützowi, który podjął się przestudiowania maszynopisu w roli »szarego«, próbnego Czytelnika, mającego zwrócić uwagę na dydaktyczne niedomagania książki”¹¹.

Czasach”), którzy gromadzili się w grupach „«Wektory» i «Zrzeszenie Najmłodszej Literatury», a potem «Volty» i «Starty»”; I. Socha, *Krakowskiej młodzieży szkolnej drogi na literacki Parnas* („Gazetka” – „Szkolne Czasy” – „Nasz Wyraz”), [w:] *Literatura. Prasa. Biblioteka. Studia i szkice ofiarowane profesorowi Jerzemu Jarowieckiemu w 65-lecie urodzin i 40-lecie pracy naukowej*, red. J. Szocki, K. Woźniakowski, Kraków 1997, s. 166.

¹⁰ ANK, Akta stanu cywilnego Izraelickiego Okręgu Metrykalnego w Krakowie, zespół 29/1472.

¹¹ J. Metallmann, *Wprowadzenie do zagadnień filozoficznych*, cz. 1, Kraków 1939, s. VIII. O podziękowaniach dla Lipschütza, które w jednej ze swoich prac miał zamieścić Metallmann, wspomniała jako pierwsza Hanna Gosk, nie podając jednak konkretnego odnośnika bibliograficznego; zob.: H. Gosk, *Jesteś sam w swojej drodze. O twórczości Leo Lipskiego*, Izabelin 1998, s. 8. Warto dodać, że Metallmann pisze o siostrzeńcu również w liście do Stanisława Ignacego Witkiewicza z 7 lutego 1935 r. – „PS Siostrzeniec żony (a Pański adorator) nazywa się: Leo Lipschütz i mieszka przy ul. Dietla 53”; zob.: S. I. Witkiewicz, *Listy do żony (1932–1935)*, oprac. i przypisami opatrzył J. Degler, Warszawa 2010, s. 282 oraz przypis z notą biograficzną Lipskiego-Lipschütza na s. 559. Gosk sugeruje, że Lipschütz poznał Witkacego podczas jednego z pobytów w Zakopanem, list Metallmanna nie pozwala

Niedługo po wybuchu II wojny światowej Lipschütz (wówczas student IV roku psychologii na UJ) ucieka do Lwowa wraz z bratem, narzeczoną – Idą Elbinger, Juliuszem Eisenbergiem¹² (przyjacielem Lipschütza), jego ojcem, Filipem¹³ (znanym bakteriologiem, prawdopodobnie pierwowzorem ojca Emila z *Niespokojnych* i Filipa z *Pradawnej opowieści*) i Weissmanem.

Leo i Stanisław trafiają do więzienia w klasztorze Brygidek, a po zwolnieniu w dalszym ciągu mieszkają wraz z bliskimi przyjaciółmi: Anną (zwaną Lotką) i Stanisławem Frenklami oraz Weissmanem. Elbinger zdecydowała się na powrót do Krakowa, gdzie niedługo później została zastrzelona na ulicy¹⁴.

1940

Lipschütz, jego brat i Frenklowie są kolejno oddzielnie aresztowani. Latem (w czerwcu lub lipcu) Lipschütz zostaje wywieziony do łagru w okolicach Uglicza na roboty leśne¹⁵, a potem przeniesiony do ambulatorium w łagrze Wołgołag przy budowie tamy (części Wołgostroju) na kanale Wołga-Don, gdzie pracuje jako pomocnik lekarza („lek-pom”). Weissmanowi i Eisenbergowi udaje się uniknąć wywózki.

1941

Sierpień – na mocy układu Sikorski–Majski Lipschütz wraz z innymi więźniami zostaje zwolniony z łagru.

Koniec września – Lipschütz wstępuje do Armii Andersa. Na szlaku jego tułaczki są m.in. Buzułuk (siedziba dowództwa i sztabu formującej się armii) i Tockoje (siedziba 5. Dywizji Piechoty)¹⁶. Jak wielu innych zwolnionych łagierników,

jednak uzyskać całkowitej pewności w tym zakresie; zob.: H. Gosk, *Jesteś sam w swojej drodze*, s. 9.

¹² Zob.: <https://www.geni.com/people/Juliusz-Eisenberg/6000000014074001069> (dostęp: 27 lutego 2021).

¹³ Zob.: <https://www.geni.com/people/Filip-Pinkus-Eisenberg/6000000014073946430> (dostęp: 29 kwietnia 2022).

¹⁴ Zob.: G. O'Connor, *Universal Father. A Life of Pope John Paul II*, London 2005, s. 64 oraz T. Szulc, *Papież Jan Paweł II. Biografia*, tłum. Z. Uhrynowska-Hanasz, M. Wroczyński, Warszawa 1996, s. 40.

¹⁵ W związku z brakiem danych i świadectw nie ma pewności co do miesiąca, w którym nastąpiła wywózka. Henryk Joffe podaje, że był to czerwiec; zob.: H. Joffe, *Kafka z ulicy Bugraszow*, „Nowiny i Kurier” 10.01.1964. Według danych opublikowanych przez Aleksandra Gurjanowa kolejowy transport więźniów na trasie Lwów–Wołgołag miał jednak miejsce w lipcu (dwukrotnie: 12.07 i 14.07), czyli w trakcie tzw. III wielkiej deportacji; zob.: A. Gurjanow, *Cztery deportacje 1940–41*, „Karta” 1994, nr 12, s. 114–136. Należy jednak dodać, że nie ma wzmianek o Lipschützu w publikacjach: *Aresztowani w rejonie Lwowa i Drohobycza. Alfabetyczny wykaz 5822 obywateli polskich aresztowanych przez NKWD w rejonie Lwowa i Drohobycza w latach 1939–1941, Indeks represjonowanych*, t. 6, Warszawa 1998 oraz w tomie *Deportowani w obwodzie wołgołodzkim. Alfabetyczne wykazy 14 226 obywateli polskich wywiezionych w 1940 roku z zachodnich obwodów Białoruskiej SRR i Ukraińskiej SRR, Indeks represjonowanych*, t. 17, Warszawa 2005.

¹⁶ Zob. np.: *Buzułuk 1941–1942*, <https://www.polskieradio.pl/261/5168/Artykul/1612874,Buzułuk-19411942> (dostęp: 29 kwietnia 2022).

Lipschütz zapada na tyfus, stąd jego pobyt w uzbeckim mieście Guzar (G'zor), gdzie w meczecie znajdował się główny obóz kwarantanny tyfusowej Armii Andersa, opisany później w opowiadaniu *Waadi*. W Guzar Lipschütz spotyka znajomego sprzed wojny, redaktora i krytyka literackiego Michała Chmielowca (Sambora).

1942

Wraz z innymi uchodźcami Lipschütz znajduje się w Iranie, dokąd trafił, przepłynąwszy z Krasnowodzka przez Morze Kaspijskie do portu Bandar Pahlawi¹⁷. W grudniu zostaje zwolniony z armii z przyczyn zdrowotnych – bezpośrednim powodem było najpewniej zapalenie płucnej. Przebywa w Teheranie, gdzie po dwóch latach rozłąki spotyka się z Frenklami i z bratem (który w dalszym ciągu służy w armii). To również czas przyjaźni z Andrzejem Jędrkiewiczem (synem pisarza Edwina Jędrkiewicza, po wojnie uznanym architektem mieszkającym we Włoszech). W Teheranie Lipschütz powraca do twórczości literackiej – powstają m.in. pierwsze, jeszcze rękopiśmienne szkice tekstów, które wejdą później w skład *Niespokojnych*.

1943

Pierwsze spotkanie Lipschütza i poetki Łucji Gliksman w delegaturze rządu brytyjskiego w Teheranie.

1944

Rok spędzony w Palestynie, do której Lipschütz dociera statkiem wraz z obozem cywilnym. To właśnie w Palestynie pisarz dowiaduje się o śmierci brata, który 12 maja zginął pod Monte Cassino.

1945

Korzystając ze stypendium polskiego rządu w Londynie, w styczniu Lipschütz przybywa do Bejrutu, by rozpocząć studia filozoficzne na tamtejszym uniwersytecie (na francuskojęzycznym Uniwersytecie Św. Józefa)¹⁸, gdzie od kilku miesięcy przebywają również Anna i Stanisław Frenklowie.

¹⁷ „Znaczna część polskich wychodźców przybyła do Iranu od strony Morza Kaspijskiego, przez port Bandar Pahlawi (obecnie Anzali). [...] Wychodźcy zostali rozlokowani w różnych miejscach Iranu, w tym głównie w Teheranie i Isfahanie”; L. Potykanowicz-Suda, *Polacy w Iranie 1942–1945*, https://www.gdansk.ap.gov.pl/pl/top/galeria_30.htm (dostęp: 27 lutego 2021). Ewakuacja wychodźców ze Związku Radzieckiego statkami pływającymi tą trasą przebiegała w dwóch fazach: 24 marca 1942 – 5 kwietnia 1942 r. i 9 sierpnia 1942 – 30 sierpnia 1942 r.; zob.: A. Kunert, *Polacy w Iranie 1942–1945*, t. 1: *Antologia*, Warszawa 2002. Lipschütz znalazł się więc w Teheranie najpóźniej na początku września.

¹⁸ Zob.: *Pod cedrami Libanu. Wspomnienia polskich studentów z Bejrutu 1942–1952*, red. B. Redzisz, Londyn 1996, s. 233. Odmienną wersję wypadków znajdujemy w *Paryżu ze złota*, gdzie Lipski stwierdza: „Spotkaliśmy się znów na uniwersytecie [...], Lotka studiowała medycynę, ja zapisałem się zbyt późno, by być na ten rok przyjęty. Uczyłem się francuskiego i angielskiego, aby nie tracić czasu”; L. Lipski, *Paryż ze złota*, [w:] tegoż, *Paryż ze złota: teksty rozproszone*, wybór, oprac. i posłowie H. Gosk, Izabelin 2002, s. 22.

Marzec – Lipschütz doświadcza w Bejrucie poważnego kryzysu zdrowotnego. Dotknięty jest prawostronnym paraliżem i afazją, najpewniej w wyniku udaru mózgu.

Długotrwały¹⁹ pobyt Lipschütza w placówkach medycznych, między innymi w szpitalu Hadassah Medical Center w Jerozolimie.

Po wyjściu ze szpitala pisarz zamieszkuje w Tel Awiwie. Tam w świetlicy Polskiego Czerwonego Krzyża poznaje kompozytora i intelektualistę Jana Holcmana, który stanie się jednym z jego najbliższych przyjaciół²⁰.

1947

W liście do Chmielowca (napisanym w pierwszej połowie roku) Lipschütz opisuje bardzo trudne warunki finansowe („Ropiejącą raną są pieniądze. Trzeba je wyzebrywać, ciągle na nowo”) i mieszkaniowe („Mieszkam u pani Szanto, starej kurwy. Jej syn dusi ją codziennie po przyjsciu z pracy. Ma rację”) oraz fatalny stan własnego zdrowia („Zamurowanie we własnym ciele [...]. Nie będę mógł żadnym mięśniem ruszyć. To mi grozi, ale nie jest pewne”).

Czerwiec – Lipschütz pisze do Józefa Wittlina, przesyłając mu *Egotyki* oraz fragmenty dwóch powieści (które być może złożą się finalnie na *Niespokojnych*) z prośbą o ich ocenę. Nawiązuje również kontakt z Jarosławem Iwaszkiewiczem, wówczas redaktorem naczelnym „Nowin Literackich”. Adres korespondencyjny Lipschütza to: c/o Jan Holcman, 5 Lord Byron St., Tel Awiw.

Lipiec – Lipschütz ponownie pisze do Wittlina. Adres korespondencyjny zmienia się na: c/o Barbara Sobkiewicz, 35 Sirkin St., Tel Awiw.

Lato – Holcman wyjeżdża do Nowego Jorku.

Lipschütz poznaje Irenę Lewulis, która do Palestyny przyjechała z Francji razem z mężem, Waławem Lewulisem, i matką, Stanisławą Słabszczyńską. Irena Lewulis, była działaczka francuskiej La Résistance, stanie się dla pisarza jedną z najbliższych osób.

1948

Lipschütz kończy pisać mozaikową powieść *Niespokojni*²¹.

¹⁹ Gosk pisze, że leczenie w szpitalu Hadassah trwało półtora roku, czyli do początku roku 1947; zob.: H. Gosk, *Jesteś sam w swojej drodze*, s. 9–10); do przyjęcia nieco innej periodyzacji skłaniałby jednak tytuł jednego z zapisków opublikowanych w *Paryżu ze złota*, którego tytuł brzmi *Tel Aviv, 30 VII 1946*; L. Lipski, *Paryż ze złota*, s. 78.

²⁰ Tak pisze sam Lipski; zob.: L. Lipski, *Dlaczego? Wspomnienie o Janie Holcmanie*, „Kultura” 1963, nr 6 (188), s. 116.

²¹ Według niektórych badaczy Lipski pracował nad *Niespokojnymi* jeszcze w późniejszych latach, jednak w aktualnie dostępnych materiałach archiwalnych trudno odnaleźć potwierdzenie tej tezy; zob. przede wszystkim: S. Bereś, *Postowie*, [w:] L. Lipski, *Niespokojni*, Olsztyn 1998, s. 210.

1950

Ponowne spotkanie Lipschütza i Gliksman, która na krótko przyjeżdża do Tel Awiwu, by odwiedzić zamieszkałych tam matkę i brata.

Holcman pisze do Chmielowca o Lipschützu (26 października) – „Jest z nim źle. Bez przyjaciół, obecnie. Warunki raczej obskurne. Pisze lewą ręką na maszynie powieść”.

1952

Adres korespondencyjny Lipschütza w tamtym czasie to c/o [Irena] Burstin, 8 Smolenskin Street, Tel Aviv²², choć od końca lat 40. (trudno określić dokładną datę²³) zamieszkuje przy ulicy Bugraszow 26.

10 maja – Michał Chmielowiec po raz pierwszy przesyła Mieczysławowi Grydzewskiemu, redaktorowi londyńskich „Wiadomości”, utwory Lipschütza do publikacji. Tego roku w piśmie ukaże się łącznie sześć próz podpisanych „Leon Lipski”: opowiadanie *Powrót* (nr 22) i pięć fragmentów *Niespokojnych: Mały Emil* (nr 25), *Święty Paweł* (nr 36/37), *Trzech ojców* (nr 41), *Król Olch* (nr 44) oraz *Ewa i księżyc* (nr 46). Publikacja pod pseudonimem zgodna jest z życzeniem wyrażonym przez Lipskiego w niedatowanym (ale prawdopodobnie pochodzącym z tego samego roku) liście do Chmielowca: „Ty będziesz jedynie znał nazwisko. Inni pseudonim: Leon Lipski”.

1953

Wiosna – Lewulisowie wyjeżdżają z Izraela do Australii.

16 października – Lipski pisze do Chmielowca: „Napisałem nieudane opowiadanie na tematy łągrowe. Tak myślę. Może być z tego albo powieść, albo scenariusz”, 11 listopada z kolei: „Ukończyłem dłuższe opowiadanie, z którego n i e jestem zadowolony”. W tych opisach rozpoznać możemy odpowiednio utwory *Dzień i noc* oraz *Waadi*.

18 grudnia – Lipski po raz pierwszy pisze do Jerzego Giedroycia. To początek korespondencji trwającej aż do roku 1988.

W antologii *Modern Writing. Collection of Original Contributions by Today's Leading Writers* nowojorskiego wydawnictwa Avon Publishing ukazują się (pod tytułem *Roads to Nowhere*) dwa rozdziały *Niespokojnych* w przekładzie Norberta Gutermana, podpisane „Leo Lipski”. W jednej z recenzji tomu utwory Lipskiego są określone (wraz z *Tonką* Roberta Musila) jako najlepsze z całego zbioru²⁴.

²² Por.: I. Burstin, *Kultura polska w Izraelu — Irena Burstin — fragment relacji świadka historii*, <https://biblioteka.teatrnn.pl/dlibra/show-content/publication/edition/97750?id=97750&dirids=1> (dostęp: 27 lutego 2021).

²³ Gosk pisze w tym kontekście o roku 1949; zob.: H. Gosk, *Jesteś sam w swojej drodze*, s. 10.

²⁴ M. Mindlin, *Two American Anthologies*, „Jerusalem Post”, 15.01.1954, wycinek prasowy ze zbiorów Archiwum Emigracji, Biblioteka Uniwersytecka w Toruniu (dalej: AE BUMK).

1954

Lipski (za pośrednictwem Chmielowca) nawiązuje trwający do następnego roku kontakt korespondencyjny z Witoldem Gombrowiczem – ma być pośrednikiem między autorem *Trans-Atlantyku* i Martinem Buberem²⁵.

Czasopismo „Molad” (nr 12, marzec–kwiecień) publikuje *Waadi* po hebrajsku. Autorem tłumaczenia jest literaturoznawca z Uniwersytetu Hebrajskiego w Jerozolimie, profesor Dow Sadan.

11 listopada – Lipski pisze do Chmielowca: „Mam w przygotowaniu książkę osobiłą. Docent psychoterapii w Zurichu. Leczenie neuroz przy pomocy terminologii Heideggera i jemu poświęcona książka przez jego ucznia”. Aktualnie nie dysponujemy żadnymi materialnymi śladami wskazującymi na to, że pomysł ten Lipski starał się wcielić w życie.

1955

Lipski zostaje przyjęty do Związku Pisarzy Polskich na Obczyźnie.

1956

Lipski otrzymuje Nagrodę Literacką „Kultury” (za rok 1955) za opowiadanie *Dzień i noc*. Zostaje uhonorowany *ex aequo* z Andrzejem Chciukiem (nagrodzonym za zbiór *Smutny uśmiech*), o czym dowiaduje się z listu Jerzego Giedroycia z 27 lutego. Na lata 1956–1957 przypada okres wzmożonego listownego kontaktu między Lipskim i redaktorem „Kultury”. Ważnym tematem korespondencji są próby zabiegania o popularyzację i większą dostępność pisma w Izraelu.

1957

Instytut Literacki wydaje tom opowiadań *Dzień i noc*. Książka wywołuje duże zainteresowanie w prasie emigracyjnej – ukazują się między innymi recenzje Michała Chmielowca, Mariana Pankowskiego, Lesława M. Bartelskiego i Haliny Żurkowskiej.

25 marca – Lipski donosi Giedroyciowi, że redaktorzy Państwowego Instytutu Wydawniczego są w trakcie „studiowania maszynopisu” *Niespokojnych*.

10 sierpnia – Lipski pisze do Dowa Sadana o przerwaniu prac nad niewymienionym z tytułu opowiadaniem z powodu „braku wiadomości z okręgu wileńskiego lub jezior augustowskich”. Można założyć, że uwaga dotyczy końcowych partii *Piotrusia*.

Grudzień – „Molad” publikuje przekład *Świętego Pawła* autorstwa Sadana (który podpisał się pseudonimem „Eviatar”).

²⁵ Zob.: *Listy Witolda Gombrowicza do Leo Lipskiego*, „Teksty Drugie” 2020, nr 6, s. 401–410 oraz P. Sadzik, *Komentarz*, tamże, s. 387–400.

1958

W USA umiera mąż Łucji Gliksman, Jerzy. Niedługo później (w roku 1960) Gliksman na stałe osiedla się w Tel Awiwie, co da początek jej bliskiej przyjaźni z Lipskim.

31 sierpnia – Lipski przesyła Giedroyciowi dramat zatytułowany „Knajpa”, który napisał wraz ze studentką Orą Raskin (znaną również jako Ora lub Cipora Karir). W liście z 7 listopada Redaktor informuje pisarza, że nie przyjmie utworu do druku ze względu na niski poziom artystyczny.

15 grudnia – Lipski przesyła Giedroyciowi opowiadanie *Pradawna opowieść* (jako *Pradawne opowiadanie*). Zapowiada również *Piotrusia*, który „jest u maszynistki”.

1959

Początek stycznia – Lipski przesyła Giedroyciowi *Piotrusia*. W „Kulturze” (nr 3) ukazują się *Pradawna opowieść*.

Szwajcarskie pismo „Hortulus” (nr 37) publikuje (w przekładzie na niemiecki Edwarda J. Cukiermana) pięć egotyków: *Epoka, Władza i śmierć, Jeden ruch, Kobiety, Ja*.

26 sierpnia – Lipski przesyła Sadanowi (jako potencjalnemu tłumaczowi) dodatkowy fragment dramatu „Knajpa”. Zmianie ulega również jego tytuł, który od teraz brzmi *List*.

Koniec grudnia – Giedroyc otrzymuje od Lipskiego nową wersję maszynopisu *Piotrusia*.

1960

Nakładem Instytutu Literackiego ukazują się *Piotruś*.

W drugiej połowie roku Lipski łamie rękę (o czym pisze w sierpniowym liście do Sadana). Czasowo niezdolny do samodzielnego funkcjonowania (które już i tak silnie utrudniał paraliż), zamieszkuje u Gliksman.

1961

Pod koniec roku Lipski ma „wypadek uliczny”, wskutek którego następne trzy miesiące spędza „unieruchomiony w gipsie”²⁶.

W grudniu Lipski prosi Giedroycia o zgodę na publikację przekładu *Piotrusia* na angielski w amerykańskim wydawnictwie Grove Press. Autorem tłumaczenia był przyjaciel Lipskiego, poeta i esperantysta Julius Balbin. Publikacja ta nie doszła jednak nigdy do skutku²⁷.

²⁶ Cytaty pochodzą z listu do Chmielowca z 12 stycznia 1962 r., o wypadku wspomina również w liście do Giedroycia z 22 grudnia 1961 r.

²⁷ Ostatnia dotycząca tej publikacji wzmianka w korespondencji Lipskiego z Giedroyciem pochodzi z 29 maja 1962 r.: „Od bardzo dawna nie miałem od Pana żadnych wiadomości. Wiem tylko, że wydanie amerykańskie się finalizuje. Bardzo się z tego cieszę”.

1962

16 października – Lipski pisze do Chmielowca: „Przeżywam trudny okres: dlatego nie piszę. Nic. Ani listów do przyjaciół, ani opowiadań. Wybacz”.

1963

Kwiecień – śmierć (najpewniej samobójcza) Jana Holcmana w Nowym Jorku. „Kultura” (nr 6) publikuje wspomnienie Lipskiego o Holcmanie zatytułowane *Dlaczego?*

17 kwietnia – Lipski pisze do Chmielowca: „Mam szanse (ale tylko szanse) – przyjechać do Londynu. [...] Nie wiem, czy w obecnym stanie zdobędę się na to. I nie wiem, czy mam prawo to zrobić ze szczególnych względów. (Kobieta)”²⁸.

W liście do Giedroycia z 24 czerwca Lipski pisze: „Nie czuję się dobrze fizycznie ani psychicznie [...]. Wreszcie przygnębiająca rzecz, o której Pan pewnie wie: Nie ma w Izraelu żadnej porządnej biblioteki polonistycznej... A mnie akurat chce się pisać o polskim lub Wileńszczyźnie” – prawdopodobnie mowa tu o pracy nad opowiadaniem *Miasteczko*.

1964

10 stycznia – w „Nowinach i Kurierze” ukazują się egotyki *Władza i śmierć* oraz *Epoka*. W tym samym numerze gazety znalazł się również szkic Henryka Joffego o Lipskim zatytułowany *Kafka z ulicy Bugraszow*.

8 maja – Lipski przesyła Giedroyciowi „tekst wątpliwy pod względem etnograficznym”, czyli *Miasteczko*, które ukazuje się następnie w 6. numerze „Kultury” w tym samym roku.

1966

Ukazuje się po niemiecku fragment *Piotrusia* w przekładzie Oskara Jana Tauschinskiego (*Peterchen*, „Literatur und Kritik”, nr 6).

Grudzień – początek krótkiej (trwającej do czerwca następnego roku) korespondencji pomiędzy Lipskim i austriacką pisarką Ingeborg Bachmann.

1967

Nakładem Herman Luchterhand Verlag ukazuje się *Piotruś* w przekładzie Tauschinskiego.

²⁸ Wyjazd ten doszedł do skutku kilka lub kilkanaście lat później — dysponujemy obecnie niewieloma informacjami o jego przebiegu i dokładnym terminie; w niedatowanym liście do Anny i Stanisława Frenklów (jego kopia znajduje się w zbiorach Agnieszki Maciejowskiej) Lipski pisze: „tęsknimy za Londynem. Wy jesteście tego tak wielką częścią wraz z Wimbledonem, którego ławki pamiętamy [...]”, z kolei w liście Lidii Ciołkoszowej do Łucji Gliksman z 20 grudnia 1981 r. czytamy: „Bardzo miło wspominam nasze spotkanie w Londynie i łączę najserdeczniejsze życzenia dla p. Lipskiego”; AE BUMK, Archiwum Łucji Gliksman, sygn. AE/LG/IX. Można zatem założyć, że Gliksman i Lipski przebywali w Londynie najpóźniej w roku 1981.

1968

Po włosku, w przekładzie Ricardo (Ryszarda) Landaua, ukazuje się *Piotruś* (Adelphi Edizioni, Mediolan).

Koniec roku – początek poważniejszych problemów mieszkaniowych Lipskiego. Jak pisze w liście do Sadana, z 14 listopada, „od pięciu lat, a od roku konkretnie zapowiadają moi gospodarze, że zwałą nasz dom (dostali podobno zezwolenie na nadbudowę). Ich adwokat proponował mi 5 tysięcy funtów, co byłoby o wiele za mało, a i tego by może nie dali, bo moi sąsiedzi mieli z nimi gorzkie doświadczenie. [...] miałem dotychczas marne mieszkanie (gdzie mieszkam od 20 lat) i za które swego czasu zapłaciłem sporą sumę [...], ale siedziałbym w nim chętnie nadal”.

1969

12 marca – Lipski do Giedroycia: „Mam coś nowego, drobnego, w robocie, ale przeszkadza mi skomplikowana sprawa mieszkaniowa”.

10 sierpnia – Lipski pisze do Sadana: „Obmyślam teraz krótką nowelę, opartą na wspomnieniu sprzed wojny. Pragnąłbym Pana spytać, co mogło studiować i ile z tego może umieć dziecko 5-6-letnie, wybitnie zdolne, uczęszczające do chederu”. Być może Lipski zadaje to pytanie, chcąc rozpocząć prace nad utworem *Sarni braciszek*.

15 grudnia – Lipski donosi Chmielcowi: „Przeprowadziłem się, wiesz, jak to ciężko jest, szczególnie jak się niezupełnie włada rękami i nogami. Teraz mam wszystko w wielkim nieładzie, nie wiem, gdzie co leży, wewnętrzny porządek zmienił się w zewnętrzny i vice versa. [...] Za to mam teraz jednak przyzwoite mieszkanie. Brak mi jednak dawnego otoczenia i przyjaznych sąsiadów”. Mowa tu o przeprowadzce pod adres Smolenskin 1 (prośbę o przesyłanie listów na ten adres Lipski wyraża w liście ze stycznia 1970 r.).

W tomie *Polnische Prosa des 20 Jahrhunderts* („Polska proza dwudziestego wieku”, Carl Hanser Verlag, Monachium) ukazuje się *Waadi* (w przekładzie Karla Dedeciusa).

1970

W redagowanej przez Leopolda Tyrmanda anglojęzycznej antologii *Explorations in Freedom. Prose, Narrative and Poetry from „Kultura”* (Free Press, Nowy Jork) ukazuje się *Dzień i noc* (w przekładzie Barbary Vedder – jako *Day and Night*).

„Wiadomości” (w numerze 5) publikują odpowiedź Lipskiego na rozpisaną przez czasopismo ankietę na temat twórczości Witolda Gombrowicza.

1972

Prestiżowe paryskie wydawnictwo Gallimard publikuje tom zawierający *Piotrusia* i trzy opowiadania ze zbioru *Dzień i noc* (całość w przekładzie przyjaciela Lipskiego, Allana Koski).

Lato – upadek Lipskiego w autobusie, skutkujący kontuzją lewej (zdrowej) ręki. We wrześniowym liście do Giedroycia pisarz wyznaje, że ze względu na „klimat, stan zdrowia i różne trudności życiowe” nie jest w stanie pisać.

1974

Marzec – poważne problemy zdrowotne Lipskiego, który upadł i złamał kość biodrową.

1975

Jesień – wyjazd do Paryża, czyli pierwsza podróż zagraniczna Lipskiego po przyjeździe do Palestyny. Spotkania m.in. z Koską i jego żoną Anne Rives, a także Józefem Czapskim, Jędrkiewiczem, Frenklami (po raz pierwszy od 1946), Herlingiem-Grudzińskim, Giedroyciem, Anną i Piotrem Rawiczami, oprócz tego również (bezowocne) spotkanie z przedstawicielami Gallimarda w sprawie publikacji *Niespokojnych*.

1976

24 kwietnia – Lipski przesyła Giedroyciowi opowiadanie *Sarni braciszek*. W tym czasie pracuje również nad „Dziennikiem paryskim” (później – „Złoty Paryż”, a następnie *Paryż ze złota*), który przesyła redaktorowi „Kultury” 23 grudnia. Tekst jednak nigdy nie ukazuje się w piśmie (jego fragmenty zostaną opublikowane dopiero w latach 1993–1995 w „Konturach”, almanachu autorów piszących po polsku w Izraelu, a w całości do druku poda go Hanna Gosk w tomie *Paryż ze złota: teksty rozproszone* w 2002).

1981

W Tel Awiwie odbywa się wieczór autorski Jerzego Ficowskiego, w którym uczestniczą Lipski i Gliksman.

Za sprawą działalności drugiego obiegu wydawniczego po przeszło czterdziestu latach utwory Lipskiego, którego nazwisko i twórczość objęte są cenzorskim zapisem (przynajmniej od lutego 1976²⁹), ukazują się w Polsce – czasopismo „Zapis” (nr 20) publikuje *Sarniego braciszka*, a we wrocławskim wydawnictwie Świt ukazuje się książkowe wydanie *Dnia i nocy*.

1986

W periodyku „Jiddisch-Kultur Skandinavien” (nr 1–2) ukazuje się *Sarni braciszek* w przekładzie na język szwedzki autorstwa Zofii Brzezińskiej-Rotlund (jako *Hindarnas Lilebror*).

1988

Nakładem lubelskiej oficyny podziemnej Fundusz Inicjatyw Społecznych ukazuje się tom *Opowiadania zebrane*, zawierający fragmenty *Niespokojnych*, utwory ze zbioru *Dzień i noc*, a także *Piotrusia*, *Pradawną opowieść*, *Miasteczko* i *Sarniego braciszka*. Rozdział *Niespokojnych* pt. *Ewa i księżyc* oraz fragmenty *Piotrusia* ukazują się również w drugoobiegowym czasopiśmie literackim „Tumult” (nr 2).

²⁹ Zob.: <https://static.polskieradio.pl/0da18219-6972-45ae-885d-af153e88bead.pdf> (dostęp: 29 kwietnia 2022).

W „Konturach” ukazuje się fragment *Niespokojnych – Święty Paweł*.

1990

20 kwietnia – „Nowiny-Kurier” publikują *Sarniego braciszka* (opatrzonego dedykacją dla Jerzego Ficowskiego).

1991

FIS przygotowuje drugie wydanie tomu *Opowiadania zebrane*, tym razem już w oficjalnym obiegu i ze zmienionym tytułem – *Śmierć i dziewczyna*.

1992

Styczeń – Giedroyc donosi Gustawowi Herlingowi-Grudzińskiemu: „Dostałem list od Gliksmanowej o niesłychanie ciężkim stanie zdrowia Leo Lipskiego. Jest lekka poprawa, bo zaczyna – co prawda w sposób nieartykułowany – mówić, i lekarze odradzają oddanie go do kliniki czy szpitala, uważając, że dla niego najważniejsza jest opieka domowa. Wobec tego poczciwa Gliksmanowa przeniosła go do swego mieszkania [...] i zaangażowała kogoś w charakterze pielęgniarza”³⁰.

Pismo „Odra” (nr 1) publikuje fragment *Niespokojnych – Mój lud*.

1994

Czasopismo „Fraza” dokonuje przedruku tekstów Lipskiego z „Nowin i Kuriera” sprzed 30 lat – ponownie ukazują się egotyki *Władza i śmierć* oraz *Epoka*, a także szkic Joffego.

1995

Izraelskie pisma „Iton 55” (w styczniu) i „Moznaim” (we wrześniu) publikują hebrajskie przekłady fragmentów *Niespokojnych* – ich autorką jest Irit Amiel. Z kolei w „Haaretz” (numer z 6 listopada) pojawia się *Powrót* przetłumaczony przez Yorama Bronowskiego.

Z inicjatywy Agnieszki Maciejowskiej nakładem Oficyny Druków Niskonaładowych Bronisława Sałudy ukazuje się tom *Piotruś* (w środku, oprócz utworu tytułowego, znajduje się również *Dzień i noc*, *Waadi*, *Powrót*, *Miasteczko* i *Sarni braciszek*). Z okazji jego premiery 28 listopada w warszawskim Domu Literatury odbywa się wieczór literacki poświęcony twórczości Lipskiego³¹.

³⁰ J. Giedroyc, List do G. Herlinga-Grudzińskiego z 15 stycznia 1992, [w:] G. Herling-Grudziński, *Dzieła zebrane*, t. 13, *Korespondencja, vol. 2, 1967–1975*, Kraków 2020, s. 492.

³¹ Zob.: M. Jentys, *Przypomnienie Leo Lipskiego. Wieczór w warszawskim Domu Literatury*, „Sycyna” 1997, nr 26, s. 15.

1996

19 kwietnia – Lipski otrzymuje od prezydenta Aleksandra Kwaśniewskiego Krzyż Oficerski Orderu Odrodzenia Polski „za wybitny wkład w rozwój kultury polskiej”³².

„Kontury” publikują rozdział *Niespokojnych*, znany później jako *Obcy zapach*, pod tytułem *Gretchen am Spinnrade*.

1997

7 lipca – śmierć Lipskiego w mieszkaniu Gliksman. Zostaje pochowany na cmentarzu Yarkon (pod miastem Petach Tikwa). Napis na płycie nagrobnej jest dwujęzyczny – po hebrajsku głosi: „Tu leży Leo Lipschütz Lipski, syn Szmuela i Toni, pisarz, 1917–1997”, po polsku zaś: „Leo Lipschütz Lipski, pisarz polski 1917–1997”³³.

10 października – w krakowskim Centrum Kultury Żydowskiej odbywa się „wieczornica ku czci Leo Lipskiego”³⁴.

1998

Pierwsze pełne wydanie *Niespokojnych* w formie książkowej ukazuje się nakładem Oficyny Druków Niskonakładowych. Wydawnictwo UMCS publikuje z kolei książkowe wydanie opowiadania *Dzień i noc*.

W „Kulturze” (nr 9) ukazuje się nieznan wcześniej krótki esej Lipskiego *Jak powstawał „Piotruś”?*.

1999

„Kultura” (nr 12) publikuje dwa nieznan wcześniej utwory Lipskiego: *Ela* i *O szczurach*.

2001

W antologii *Contemporary Jewish Writing in Poland: An Anthology* (pod redakcją Anthony’ego Polonsky’ego i Moniki Adameczyk-Garbowskiej, Lincoln 2001) ukazują się: *Sarni braciszek* (*Roe Deer’s Brother*) i *Waadi* (*The Waadi*) w przekładzie Christophera Garbowskiego.

³² *Postanowienie prezydenta Polski o nadaniu orderu*, „Monitor Polski” 1996, nr 37, poz. 368, s. 613.

³³ Za: E. Janicka, *Latający Cyrk im. Kazimierza Wielkiego przedstawia: „Największy dom świata – wydarzenie na skalę globu”*. *Rekonstrukcja historyczna w 70. Rocznice Akcji Reinhardt*, „Studia Litteraria et Historica” 2013, nr 2, s. 110–111.

³⁴ Pamiątką po wydarzeniu jest opublikowany w dwa lata później w „Twórczości” tekst wystąpienia Adama Wiedemanna; zob.: A. Wiedemann, *Leo Lipski. Homilia*, „Twórczość” 1999, nr 6, s. 148–149. Oprócz Wiedemanna udział w spotkaniu wzięli również Hanna Gosk, Jerzy Jarzębski i Tomasz Jastrun; zob.: G. Lubińska, *Niebo literatury wysokiej*, „Gazeta Wyborcza – Kraków”, 11.10.1997, <https://classic.wyborcza.pl/archiwumGW/753350/Niebo-literatury-wysokiej> (dostęp: 29 kwietnia 2022).

2002

W opracowaniu Hanny Gosk ukazują się tom *Paryż ze złota: teksty rozproszone*, zbierający niepublikowane po wojnie juvenilia, inedita, warianty i wybrane listy Lipskiego.

31 grudnia – śmierć Łucji Gliksman.

2015

W serii wydawniczej Instytutu Książki i Instytutu Literackiego „Kultura” ukazują się tom *Powrót*, opracowany i opatrzony słowem wstępnym przez Agnieszkę Maciejowską. W tomie znajdują się: *Niespokojni*, *Pradawna opowieść*, *Powrót*, *Dzień i Noc*, *Waadi*, *Piotruś*, *Miasteczko* i *Sarni braciszek*.

2022

Nakładem Wydawnictwa Czarne ukazują się tom *Proza wybrana* w wyborze i opracowaniu Agnieszki Maciejowskiej. Znalazły się tu, prezentowane w układzie chronologicznym, utwory z lat 1942–1980; oprócz próz znanych z *Paryża ze złota* i *Powrotu* możemy zapoznać się z niepublikowanymi wcześniej ineditami i tekstami rozproszonymi. Szczególnie istotnymi materiałami są: wypisy z teherańskiego notatnika Lipskiego, wybór jego listów do Ireny Lewulis oraz zachowane fragmenty powieści pisanej na podstawie wspomnień Lewulis.

LITERATURA

Archiwum Emigracji, Biblioteka Uniwersytecka w Toruniu.

Archiwum Instytutu Literackiego Kultura w Maisons-Laffitte.

Biblioteka Narodowa Izraela w Jerozolimie, Archiwum Dowa Sadana.

D[orosz] B., [hasło:] *Lipski Leo*, [w:] *Współcześni polscy pisarze i badacze literatury. Słownik bibliograficzny*, t. 5 (L–M) oraz t.10 (Ż i uzupełnienia do t. 1–9), oprac. zespołowe, red. J. Czachowska, A. Szałagan, Warszawa 1997, 2007.

Gliksman Ł., *Pisał dla siebie*, rozm. przepr. C. Polak, „Gazeta Wyborcza” 15.04.2002.

Gosk H., *Jesteś sam w swojej drodze: o twórczości Leo Lipskiego*, Izabelin 1998.

Leo Lipski (materiał filmowy, odcinek programu telewizyjnego *Telewizyjne Wiadomości Literackie*), przygotował S. Bereś, <https://vimeo.com/49592020> (dostęp: 27 lutego 2021).

Lipski L., Gliksman Ł., *Głos z zamurowanego ciała. Rozmowa z Leo Lipskim i Łucją Gliksman*, rozm. przepr. S. Bereś, „Teksty Drugie” 2002, nr 4.

Lipski L., *Paryż ze złota*, [w:] tegoż, *Paryż ze złota. Teksty rozproszone*, wybór, oprac. i posłowie H. Gosk, Izabelin 2002.

Maciejowska A., *Wspomnienie o Leo Lipskim*, „Kultura” 1997, nr 9 (600).

–, *Słowo wstępne*, [w:] L. Lipski, *Powrót*, wyb., oprac., wstęp A. Maciejowska, Paryż–Kraków 2015.

–, *Przewodnik po wyborze*, [w:] L. Lipski, *Proza wybrana*, wybór, oprac., wstęp A. Maciejowska, Wołowiec 2022.